

Mladena Prelić

Etnografski institut SANU, Beograd

mladena.preljic@ei.sanu.ac.rs

ISTRAŽIVANJE ETNIČKIH MANJINA: LIČNA ISKUSTVA I DILEME

Apstrakt: Autori etnoloških/antropoloških istraživanja kod nas su do sada retko otkrivali pogledima drugih tokove svog istraživačkog postupka, koji je ostajao nevidljiv i, naročito ako je podrazumevao i terensko istraživanje, često podlozan mistifikaciji. Namera ovog rada je da uradi upravo suprotno i da, izlažući sam istraživački proces i različite nedoumice i dileme koje ga prate, pogledima, pa i kritici drugih, ukaže na mogućnost da se na taj način u našoj zajednici otvori veći prostor za dijalog o metodologiji etnoloških/antropoloških istraživanja i eventualno podstakne i druge istraživače da češće praktikuju žanr "ispovedne proze antropološkog karaktera" u cilju unapređenja metodologije etnološkog/antropološkog istraživanja.

Ključne reči: etnološko/antropološko istraživanje – metodologija – terensko istraživanje – istraživanje etničkih manjina – lično istraživačko iskustvo.

Uvod

Od kad se sredinom sedamdesetih godina prošlog veka u domaćoj produkciji pojavila svest o nužnosti bolje teorijske utemeljenosti etnoloških/antropoloških istraživanja, istraživači počinju da revnosnije uobličavaju i iznose teorijske okvire svojih istraživanja, ali se to ne može uvek reći i za njihove metode. U literaturi koja stiže do nas, koja nastaje u drugim naučnim sredinama, čini se s jedne strane da su etnografski metod, terensko istraživanje i autoritet istraživača zasnovan na njima uveliko podvrgnuti sumnjama i preispitivanju, a sa druge, povezano s tim, da autori nastoje da vrlo pažljivo formulišu okolnosti pod kojima su izvodili svoje istraživanje. U domaćoj etnološkoj/antropološkoj produkciji, međutim, autori čini mi se retko otkrivaju tokove svog istraživačkog postupka da bi ih podvrgli nekoj vrsti refleksije. Posebno terenski rad, koji se smatra i kao temelj naše distinkcije u odnosu na druge nauke (osim što se poslednjih godina sve ređe uopšte sprovodi u svom klasičnom smislu) često ostaje u sferi mistifikacije. U ovom radu ću stoga govoriti o sopstvenom iskustvu (terenskog) istraživanja, koje se u mom slučaju prvenstveno odnosi na višegodišnje istraživanje etničkih manjina. Rad je pisan bez velikih

teorijskih pretenzija, njegova uloga je više u tome da otvori moguće polje diskusije koje bi moglo dalje da unapredi naš rad, pre svega u metodološkoj sferi. S obzirom da je posledica "naknadne pameti" i da i moje terensko istraživanje na koje ću se referisati pokazuje brojne nedostatke na koje skrećem pažnju, on svakako nije dovoljno ni sistematičan. Namera ove kratke "ispovedne proze antropološkog karaktera" je da eventualno ohrabri i druge istraživače da počnu da sa više sistema praktikuju ovakve žanrove, jer istraživački proces često ostaje van domašaja kritičkog pogleda drugih, pa samog etnologa/antropologa koji ga obavlja.

1. Koncipiranje istraživačkog problema

Ovaj tekst se pre svega zasniva na iskustvu proučavanja Srba u Mađarskoj, koje se zapravo sastojalo iz dve faze – prva (1989-1992. godine) se odnosila na proučavanje sela Lovra, sa fokusom na problem etničkog identiteta, koji sam nastojala da, koliko je to bilo moguće, posmatram u dijahronoj perspektivi. Druga faza predstavljala je proučavanje kontinuiteta, odnosno promena identitetskih strategija u kontekstu procesa postsocijalističke tranzicije, od kraja osamdesetih godina prošlog veka. Istraživanje se odnosilo i na gradsku i na prigradske sredine, odnosno obuhvatalo je Budimpeštu kao centar zbivanja i što se tiče procesa u većinskom društvu i što se tiče procesa institucionalne (i strateške) reorganizacije manjine koju sam posmatrala, i okolna naselja u kojima postoje male srpske zajednice. Terensko istraživanje obavljeno je od 1995. do 1998. godine. Izbor istraživačkih tema i problema bio je takoreći slučajan ishod okolnosti – uklapao se u istraživanja Etnografskog instituta SANU, sa kojim sam, kao diplomirani etnolog, počela da saradjujem krajem 80-ih godina (tih godina su i studenti i diplomirani etnolozi dobijali priliku da se kao spoljni saradnici uključe na projekte instituta). Mogućnost boravka na terenu bila je otvorena takođe slučajno – sticajem porodičnih okolnosti.

U vreme kad sam započela sopstvena istraživanja, problematika etniciteta bila je izuzetno popularna, u sklopu proučavanja pojava etničkog oživljavanja. Istraživanja definisanih kao istraživanja etničkih grupa, najčešće malih, i etničkih odnosa, bilo je u to vreme i kod nas (Etnografski institut SANU je započeo ovakva istraživanja još sredinom 60-ih godina, a od 1980. godine u kontinuitetu ima projekte posvećene ovoj problematici), a bilo je već i onih koji su za našu sredinu bili teorijski inovativni i uvodili problematiku etničkog identiteta i njegove simbolizacije. Ti radovi su se međutim odnosili prvenstveno na iseljeništvo u zemlje imigracije (SAD i Kanada)¹, a moj rad se odnosio na etničku manjinu, koja kao priznat kolektivitet živi u susednoj zemlji najma-

¹ Mislim pre svega na radove Mirjane Pavlović (1990) i Miroslave Lukić Krstano-
vić (1992), nastale u okviru iste ustanove odnosno projekta.

nje tri veka, pa sam uvidela ubrzo da evropsko iskustvo podrazumeva određenu istoričnost, kao i da status nacionalne manjine, dugotrajno prisustvo i veza-
nost za određenu teritoriju podrazumeva malo drugačije koncepte, kako for-
mulisanja etničkog identiteta, tako i njegovog proučavanja, u odnosu na zajed-
nice iseljenika. Početnu inspiraciju našla sam u radovima Ketrin Verderi, koja
su se odnosila na Transilvaniju (Verdery 1983), i Džona Kola i Eriha Volfa o
Južnom Tirolu, prostoru koji je istorijski sporan i na koji polažu pravo i Italija
i Austrija (Cole and Wolf 1974). Ti radovi se nisu direktno ticali problema
koji sam stavila u svoj istraživački fokus, ali su mi ukazali na određene kon-
tekste u kojima je neophodno posmatrati etničke fenomene u ovom delu sveta
u kojima se politička moć, suverenitet i lojalnost prepliću sa pitanjima etničke
pripadnosti, a nacionalni projekti poklapanja etničkih i nacionalnih granica
proizvode stalnu nestabilnost.

Treba ipak primetiti da je, iako se o etnicitetu mnogo pisalo i govorilo u
vreme kad sam počinjala da se njime bavim, a literatura njemu posvećena bila
već vrlo obimna, bilo još uvek otvoreno pitanje teorijskog pristupa etničkim
fenomenima, kao i primene tog pristupa u istraživanju. U to vreme je već uve-
liko došlo do kritike primordijalizma i esencijalizma u teorijskim pristupima,
pre svega zahvaljujući radu Fredrika Barta (Barth 1969), ali mi se činilo da je
u literaturi koja mi je tada bila dostupna precenjena uloga racionalnog izbora
kao faktora etničkog grupisanja. U društvenim naukama bile su popularne *ra-
tional choice theories*, u kojim se etnicitetu pristupa kao nečemu racionalnom
i korisnom za pojedinca i grupu (cf. Putinja i Stref Fenar 1997, 107-115). Me-
đutim, problem s tim pristupima je bio taj što oni potpuno prenebregavaju, pa
samim tim ne mogu da objasne ni da zahvate snagu etniciteta u realnosti – na-
učnici, posebno oni liberalnog usmerenja se klone ili zaziru od ovog pojma,
jer ih on ispunjava nelagodnom upravo zbog iracionalne snage koju često poka-
zuje. Tako oni nastoje da ga na teorijskom ili konceptualnom nivou racionaliz-
uju po svaku cenu. Takodje i određena relativizacija pojma, odnosno njego-
vo "pražnjenje od kulturnih sadržaja" u pristupu F. Barta, stavljaajući naglasak
samo na simboličke granice, ali bez kulturnog sadržaja, oslobadja etnicitet
emotivnog i iracionalnog sadržaja koji njega u stvarnosti zapravo karakteriše.
Bartov pristup do danas predstavlja temelj neesencijalističkog pristupa etnič-
kom identitetu, ali je vremenom doživeo određene kritike i dopune (cf. M.
Prelić 2008, 28-29), koje se između ostalog mogu shvatiti upravo i kao nemo-
gućnot da se istraživačkim aparatom zahvati emotivna snaga etničkih afilijaci-
ja. Pošto se potraga kroz literaturu nastavila, u drugoj fazi istraživanja iskri-
stalisao se jedan pojam koji mi je pomogao da zahvatim problem raskoraka iz-
među naučnog pogleda na etnicitet i emocijama snažno obojenih esencijali-
stičkih koncepta koje ovaj pojam ima u svakodnevnom životu – pojam
"konstruisane esencijalnosti" (Cornell and Hartman 1998, 89). Daleko od to-
ga da se tim konceptom osporava Bartovski pristup, ali postoji potreba da se

nadje konceptualni okvir koji bi pomirio jedno snažno uverenje o bazičnoj, prirodnoj pripadnosti određenoj etničkoj grupi koja suštinski determiniše osobu, njen pogled na svet i njene kulturne potrebe, sa jednim spoljnim, konstruktivističkim racionalnim uvidom da su etnički identiteti kulturne konstrukcije, kao i svi drugi kulturni koncepti, i da mogu da se menjaju, zamenjuju i relativizuju u praksi². Dakle, "konstruisani esencijalizam" mi se činio kao pojam koji uvažava obe strane medalje.

2. Od kabineta ka terenu

Danas verovatno svaki student zna da je teorijski pristup ono što daje okvir koji definiše istraživanje – način na koji koncipiramo probleme i pitanja koja postavljamo suštinski određuje vrstu informacija koju dobijamo. Naravno da i samo naše prisustvo na terenu menja stanje i utiče na sam rezultat istraživanja. U vreme kad sam studirala, međutim (početkom osamdesetih godina XX veka), uverenje u objektivnost i neutralnost činjenica, koje istraživač "sakuplja" na terenu, stvarajući tako jedan proverljivi korpus tzv. terenske gradje, bilo je još uvek vrlo živo, bar u našoj ovdašnjoj naučnoj zajednici. Nije još bilo dovoljno svesti o tome da je istraživač neizbežno subjektivni aktivni učesnik "sakupljačkog" procesa, a na subjektivnost se gledalo kao na nešto što treba i može da se minimizira ili izbegne. "Činjenice" su u takvom viđenju predstavljale jedno trajno objektivno znanje (teorije se menjaju, a činjenice, nezavisno od konteksta, načina "prikupljanja" i samih aktera tog procesa, ostaju kao trajan i objektivno proverljiv doprinos korpusu naših znanja). U odnosu prema terenskom istraživanju se provlačilo i prećutno razumevanje da je seoska sredina povlašćeno mesto terenskog istraživanja, a da gradska deca (tadašnji studenti) nemaju sposobnost razumevanja te sredine, samim tim što iz nje i ne potiču. Našavši se sama na terenu sa brojnim pitanjima i za sagovornike, ali čini mi se još više za sebe samu (najvažnije i najčešće je bilo čini mi se - "šta uopšte radim ovde?"), s jedne strane možda ne sasvim dobro opremljena terenskom metodologijom, a sa druge u neizbežnoj situaciji da je istraživač na terenu uvek sam i da mu sva prethodna znanja samo donekle mogu da pomognu, u početku intuitivno, a zatim i uz pomoć interpretativne antropologije Kliforda Gerca³, počela sam da samoj sebi dajem odgovore na ta pitanja. Interpretativna antropologija mi se učinila najbliskija s obzirom na njeno usmernenje na pitanje smisla, značenja kulturnih kategorija za same aktere sociokul-

² Takođe i rad Rodžera Džasta skreće pažnju na problem racionalizujućeg naučnog pristupa snažnom "svakodnevnom esencijalizmu" etničkih pojmova i razgraničenja, koji se na ovaj način ne rešava nego samo prikriva i potiskuje (Just 1989).

³ *The Interpretation of Cultures* je bila literatura na magistarskim studijama koje sam upisala 1989. godine (Geertz 1973).

turnih procesa, posebno što (etnički) identitet, koji je bio moj primarni istraživački problem, podrazumeva pre svega samodefinisanje, odnosno definisanje od strane drugih, odgovor na pitanje – Ko smo mi, šta smo mi, i šta to jesmo ili kako se osećamo znači, za nas iza druge? Pored toga, Gercov pristup bio mi je najbliži odgovoru na pitanje – Šta mi radimo na terenu?, predlažući da se istraživač razume kao jedna vrsta "kulturnog prevodioca". U međuvremenu sam svakako razmišljala i uočavala i manjkavosti Gercovog pristupa, ali bih na ovom mestu primetila da u mnoštvu teorija i mogućih pristupa, gde ne postoji kriterijum ispravno/pogrešno na način kako postoji u prirodnim naukama, u društvenim naukama izbor teorijskog okvira može takodje biti stvar ličnog izbora, afiniteta istraživača. Eklektičan pristup mi se takodje činio i danas mi se čini sasvim legitimnim, u mom slučaju posebno s obzirom na kompleksnost pojma identitet (a to uostalom važi za većinu pojmova i problema kojima se u okviru naše nauke bavimo). Isto tako, ne samo problem identiteta nego i brojni drugi problemi kojima se obično bavimo kao etnolozi/antropolozi, diktiraju interdisciplinarni pristup. Ovo mi se takodje čini potpuno legitimnim, ali bih skrenula ipak pažnju da je pitanje interdisciplinarnosti vrlo teško, i da mu ne treba olako pristupati, jer ono podrazumeva pitanje temeljnog višestrukog obrazovanja, rada i definisanja područja na klizavom terenu koje ne pripada ni jednoj etabliranoj naučnoj oblasti. To podrazumeva da moramo sami da baratamo znanjem iz više oblasti i da budemo originalni u pristupu što svakako nije jednostavan zadatak. U mom slučaju, činilo mi se tokom istraživanja da sam olako uletela u problematiku etničkih manjina i njihovog statusa, koja podrazumeva i određena politikološka i sociološka znanja. Dešavalo mi se da kad zapadnem u problem koji ne umem da razrešim kažem sebi – Pa dobro, ja sam etnolog, to ne moram da znam!, ali se onda naravno postavlja pitanje kvaliteta te navodne interdisciplinarnosti ako se u svakom problematičnom trenutku izgovaramo da zapravo nismo interdisciplinarni nego *samo* etnolozi (ili antropolozi)⁴.

Posle određenja problema i teorijskog raščišćavanja sledi nalaženje odgovarajućih formi istraživanja – što u slučaju terenskog istraživanja konkretno znači pravljenje upitnika koji će najbolje odgovarati određenim teorijskim formulacijama, jer istraživački postupak ove vrste obično znači "prevodjenje" teorije na teren, a zatim "prevodjenje" terenskih informacija u tekst. To znači osmisliti niz gotovo banalnih pitanja, poput toga da li moji sagovornici – Lovrani navijaju za neki fudbalski klub iz matične zemlje i da li i u kojim situacijama pripremaju hranu koja za njih ima značaj etničkog simbola, da bi se iz nagomilanih terenskih informacija izvukao "naučni podatak" koji svedoči o konceptualizaciji i simbolizaciji etničkih granica grupe koju proučavam. Da-

⁴ Na oprez, ali i na neophodnost interdisciplinarnih istraživanja u antropologiji upozorava i recimo Bošković, 2005.

kle, potrebno je teorijski koncept prevesti u operativno istraživačko sredstvo i prizemljiti problem u svakodnevne situacije i pitanja o njima u komunikaciji sa sagovornicima na terenu, čiji odgovori "crtaju mapu" iz koje zatim treba da nastane tekst naučnog karaktera⁵.

Koliko je lako da se teorijski koncept i ono što radimo tokom konkretnog (terenskog) istraživanja nađu u nekoj vrsti raskoraka pokazuje upravo Fredrik Barth i njegovo vrlo poznato delo *Etničke grupe i granice* (Barth 1969): u *Uvodu* je autor izneo svoju čuvenu koncepciju etničkih grupa kao kulturno i sadržinski promenljivih, koje postoje kroz simbolizaciju granice, da bi zatim u svom tekstu u toj istoj knjizi koja je zbornik radova, dao jednu relativno klasičnu analizu društva i etničkih klasifikacija Patana u Severnom Pakistanu, a da pri tome sam nije primenio mnogo od svojih uvodnih teorijskih koncepata, koji su ga proslavili. Što se tiče proučavanja etniciteta, mogu da primetim da postoji jedno stalno iskušenje ili inercija da se on ipak operacionalizuje u istraživanju kao esencijalna kategorija, i da ta inercija mora stalno da se prevazilazi i u konceptima i u radu na terenu i u interpretaciji. To je bio jedan od "usputnih" istraživačkih poslova o kome sam stalno morala da vodim računa. Jedan od načina rešavanja problema je bio taj da se predmet istraživanja što više dinamizuje, recimo, posmatranjem odnosa između manjine i većine odnosno posmatrane grupe i okružujućeg društva, ili da se posmatra proces kulturne promene, tako da se dinamika pojavljuje u dijahronoj perspektivi.

3. Teren

Problematizacija i teorijsko-metodološka promišljanja pitanja – šta je teren?, čini mi se da, bar do sada, nije dovoljno uticala na domaću istraživačku produkciju, u smislu da se nije uobičajilo da istraživači imaju obavezu da temeljnije i "metodološki osvešćenije" razotkriju okolnosti pod kojima su obavljali svoja istraživanja. Iz terenskog iskustva kao posebnog etnološkog/antropološkog iskustva "samo za inicirane", za one koji su "tamo bili" proizlazi određena mistifikacija, koja mi se čini posebno karakterističnom za našu sredinu, a koja bi se morala kritički perispitati⁶. I koliko god je primerena i neophodna kritika poziti-

⁵ Treba možda primetiti da ovi segmenti istraživanja nisu uvek jasno razgraničeni. U mojim istraživanjima, teorijski pojmovi, pa i sami ciljevi istraživanja u dobroj meri su se kristalisali paralelno sa terenskim istraživanjem. To otvara pitanje da li uopšte precizno koncipirati unapred istraživački problem ili pustiti sagovornike da vas oni na njega navedu? Ovo drugo je možda zanimljivije, ali ima nepraktičnu stranu - traje mnogo duže i treba više vremena da se iz istraživanja konstruiše koherentan tekst.

⁶ O ovoj potrebi se tokom perioda mog bavljenja etnologijom / antropologijom s vremena na vreme razgovaralo među kolegama naročito u Etnografskom institutu. Obično se međjutim, imaju u vidu anegdote (što bi takođe bilo veoma interesantno!)

vistički koncipiranog terena⁷ čini mi se da iz toga ne bi trebalo da proistekne prenebregavanje terena kao takvog. Terensko istraživanje se s razlogom smatra temeljem naše discipline. Ipak, da li je dovoljno samo "biti negde" za autoritet etnologa/antropologa? Kako se terensko istraživanje organizuje? Na koji način "sakupljamo" svoje podatke i na koji način ih pretvaramo u tekst? Šta se u stvari dešava na terenu? I možda pre svega, šta je uopšte teren? Ovde ću predložiti najšire razumevanje terenskog istraživanja, koje nije nikakva naučna definicija, nego samo predlog za razmišljanje – kada smo to u stvari "na terenu"? Terensko iskustvo bi moglo da se razume kao svaki dijalog gde onog drugog / drugi glas percipiramo kao glas razlike u odnosu na nas, koji nastojimo da razumemo. U sagovorništvu sa drugom osobom u kome su nam čula izoštrjenja za razumevanje, poziciju različite od naše dolazimo do uvida i razumevanja do kojih inače ne bismo i do informacija do kojih obično ne bismo. Moglo bi se primetiti (u duhu Bahtina) da je svaki monolog u stvari dijalog po definiciji, pa ipak ovaj koji uključuje realnog drugog ima više izazova, neočekivanosti i dinamike. Na terenu se uvek desi nešto nepredvidjeno i nešto što vas iznenadi, i što vas vodi ka razumevanju problema drugih ljudi.

Pitanje terenskog istraživanja otvara pitanje izbora sagovornika. U slučaju istraživanja u Lovri, svi stanovnici su bili bar u minimalnoj meri uključeni u istraživanje, odnosno istraživanje je u načelu obuhvatilo svako od 79 domaćinstva, s tim što je u deset domaćinstava ispitivanje bilo ekstenzivno, a ostali su bili obuhvaćeni u različitom rasponu. Istraživanje u Budimpešti i okolini podrazumevalo je izbor sagovornika, prema kriterijumu njihove aktivnosti i svesti o pripadnosti zajednici, što je najčešće značilo - onih koji su uključeni u rad srpskih institucija. Ovaj drugi princip je isključivao one pripadnike zajednice koji su "granični slučajevi" pripadnosti, ili kod kojih je proces asimilacije već odmakao. To je bila posledica prvobitne koncepcije prema kojoj je ovo istraživanje koje je obavljeno zapravo bilo samo prva faza, dok bi se u sledećim pažnja fokusirala upravo na slučajeve čija pripadnost zajednici ili svest o pripadnosti nije tako jasna. Međutim, već i ta prva faza se pokazala dovoljno obimnom i dala dovoljno podataka za jednu iscrpnu monografiju, tako da bi dalje usložnjavanje problema dovelo do problema obima istraživa-

a ne neka vrsta sistematičnije analize ili refleksije o organizaciji i samoj prirodi terenskog istraživanja. Od "terenaca" se često čuje da je ono što im se dešava na terenu mnogo zanimljivije od onoga što se kasnije nadje u njihovim tekstovima (cf. Sikimić 2007, 81). Spomenula bih rad Zorice Divac i Dragane Antonijević (Antonijević i Divac 1993) o neuspešnom boravku na terenu. Ovo je čini mi se još redji primer da istraživači otvore drugima pogled na terensko iskustvo koje je bilo neuspešno, jer je bilo loše organizovano.

⁷ Videti o tome npr. Z. Ivanović (2005) i ceo niz radova M. Milenkovića, da ovde pomenem samo Milenković (2006).

nja. Takođe, u dvomilijonskoj urbanoj sredini teško je, odnosno i nemoguće doći do svakog pripadnika grupe, tako da se potreba za izborom nametnula.

U vezi s tim, može se postaviti pitanje "ključnih sagovornika". Njih nisam mogla da odredim kao tipične predstavnike grupe – već je sama koncepcija mog istraživanja isključivala tu mogućnost. Ipak, u komunikaciji sa pripadnicima grupe, sagovornici koji su obavešteniji i elokventniji, obično su se nametali kao značajniji za istraživački proces i sa njima je obavljano više razgovora. Međutim, često se dešava i da se vam se, najčešće od strane ljudi koji vas uvode u zajednicu kao posrednici, nametne jedna kategorija sagovornika koju sam nazvala "ovlašćeni" ili "poluprofesionalni kazivači", o kojima u zajednici postoji neka vrsta konsenzusa da, najčešće, "znaju sve o našim starim običajima", koji funkcionišu kao čuvari granice, i interpretatori korpusa lokalnog znanja koje je unutar zajednice definisano kao "naša tradicija". Naravno, ukoliko se stave u odgovarajući kontekst, njihovi sadržaji i stilovi reprezentacije mogu biti vrlo indikativni za način kako zajednica samu sebe doživljava i reprezentuje. Ova kategorija sagovornika bila je mnogo karakterističnija za naselja između Budimpešte i Sentandreje u kojima su se uobičajili razni oblici kulturnog turizma, poglavito iz matične zemlje, nego za Lovru koja je u ovom pogledu izolovanija i malo po strani od uobičajenih turističkih ruta.

Ulazak u zajednicu je verovatno najosetljiviji trenutak u terenskom istraživanju. Potrebno je prevazići barijere početne situacije, kada istraživač uspostavlja kontakt sa nepoznatim ljudima, ulazi njihovu privatnu teritoriju i treba da ih navedete na koliko je moguće otvoren razgovor. Pri tome, treba imati u vidu da sami sagovornici nisu (obično) i naručioci istraživanja, dakle ti ljudi nisu sami pozvali istraživača, i nekad nisu sigurni da li razumeju do kraja prirodu istraživanja koje se sprovodi, kao i način na koji će njihove reči biti interpretirane, odnosno njihov identitet sakriven ili otkriven. Ovo poslednje je i za mene bio veliki problem, jer sam radila u maloj sredini gde se ljudi međusobno dobro poznaju i već samo navodjenje nečijeg pola i godine rođenja i (u drugom istraživanju) mesta stanovanja, čini mi se da u većini slučajeva otkriva identitet sagovornika. Neki su naravno želeli da njihovo učešće u istraživanju upravo bude naglaseno, ali sam se ja držala principa anonimnosti u svim slučajevima. Veliki korak napred u uspostavljanju poverenja u slučaju drugog istraživanja je bio taj što je prethodno objavljena knjiga o Lovri, pa su sagovornici imali neku ideju kako finalni proizvod mog istraživanja može da izgleda. Osim toga, duži boravci u zajednici i relativno dug boravak u Mađarskoj tokom kojeg sam postepeno stvarala i lične, pa i porodične veze sa pripadnicima zajednice, nezavisno od istraživačkog zadatka, omogućio je da me percipiraju kao "jednu od njih", mada sam ja morala stalno da držim u svesti prirodu svog posla i svoje pozicije, odnosno da se trudim da održim distancu.

Takođe, vrlo je osetljiva situacija u kojoj istraživač uspostavi sa nekim prijateljski odnos, a onda pokuša da taj odnos iskoristi za istraživanje – dešava se

da ta situacija naruši poverenje, mada naravno ne reaguju svi ljudi na isti način. Upotreba magnetofona, koja se smatra profesionalnim standardom u stvaranju terenskog intervjua, je takođe povremeno u mom istraživanju bila problem – nisu svi sagovornici, i kad su pristali na razgovor, bili spremni na snimanje (naročito stariji). Ovo sam rešavala time da razgovor obavim bez snimanja, što osiromašuje terenski zapis, ali što mi se ipak činilo korisnije i razumnije rešenje nego da terenskog zapisa uopšte ne bude. U vezi sa beleženjem na terenu, postoji i problem da se često do podataka koji su vrlo relevantni za istraživanje dolazi izvan samog zadatog "kontrolisanog" istraživačkog procesa u neformalnom, prijateljskom razgovoru, u kome bi bilo krajnje neprihvatljivo da izvadim magnetofon iz torbe i počnem da snimam. Ipak, u izvesnom smislu, situacija u kojoj sam se kao istraživač nalazila u Mađarskoj bila je gotovo idealna – teren je bio fizički blizak i lako dostupan, sa mogućnošću ponovljenih i dužih boravaka, a moj položaj stranca u drugoj zemlji i na neki način stranca u sredini koju sam istraživala, olakšavao je doživljaj razlike u odnosu na moj uobičajeni svakodnevni život i izoštravao istraživačku percepciju, dok je s druge strane dug boravak u Mađarskoj i pripadnost (nominalno) istoj etničkoj grupi kao i moji sagovornici olakšavao prevazilaženje barijera i ulaženje u zajednicu u kojoj sam, bar donekle, bila shvaćena i kao insajder. Naravno, u prvom trenutku ni ja nisam izbegla pogrešne percepcije koje obično prate ulazak istraživača na teren (u početku su me mnogi moji sagovornici smatrali za novinarku, što je verovatno i najčešća vrsta ovakve zabune). Pored toga desila se nekoliko puta i situacija podozrenja prema meni kao prema nekom ko je došao iz druge države da se raspituje o položaju manjina i ko može na neki način, ukoliko na zlonameran način interpretira i objavi podatke o njima, da bude ugrožavajući za tu zajednicu. Vreme u kome sam istraživala, posebno početkom devedesetih godina, je bilo vreme izrazitih etničkih tenzija i konflikata u regionu, a i odnosi između države iz koje sam dolazila i one u kojoj sam istraživala bili su na niskom nivou. Specifičnost manjina, etničkih, ali i svih drugih marginalnih grupa, i osetljivost i potencijalna ugroženost njihovog položaja je nešto čega moramo biti svesni kad im pristupamo kao istraživači, posebno što mnogi od njih imaju i neposredna i ne tako davna negativna iskustva⁸ (ovo je često bio i razlog što su odbijali snimanje magnetofonom koje sam prethodno pomenula).

Još jedna dimenzija priče o odnosu istraživača i njegovih sagovornika je očekivanje pripadnika grupe da istraživač utiče na njihov status i da ih predstavi na odredjeni način i u pozitivnom svetlu. Ovaj problem u slučaju grupa koje imaju neresena pitanja svog statusa, a etničke manjine su po pravilu takve grupe, može biti vrlo izražen. Pristrasnost ili angažovanost istraživača

⁸ Među mojim sagovornicima u Mađarskoj se ova negativna iskustva najčešće lociraju u period između dva svetska rata i period 1949-1956.

naročito može biti iskušenje kad se istražuju grupe koje se percipiraju kao ugrožene. Moja identifikacija sa grupom je povremeno bila vrlo snažna i čini mi se bitnim da istraživač bude svestan ove pozicije da bi je zadržao u razumnim granicama i očuvao svoju istraživačku distancu. S druge strane, smatrala sam i da je deo profesionalne etike da ne zloupotrebim podatke i da ne napišem u svojim radovima nešto što bi grupu na bilo koji način ugrozilo. Ovo je često nepraktična pozicija u kojoj istraživač mora da vodi računa o načinu na koji iznosi nekad kritičke uvide, jer mora da zadrži i poziciju profesionalca – naučnika, ali i da vodi računa da njegovi kritički ili po zajednicu na drugi način negativni uvidi nikoga ne ugroze ili uvrede.

Pripadnici zajednice s druge strane često mogu da očekuju stručnu pomoć i angažman od strane istraživača u koncipiranju sopstvene afirmacije u kulturnoj sferi ili čak i borbe za sopstvena prava. Najčešće ipak očekuju stručnu pomoć u pitanjima kako da proslavljaju praznike, ili revitalizuju neke oblike tradicije o kojima etnolozi, percipirani kao čuvari tradicije i autenticnosti navodno poseduju proverena znanja. Ljudima izvan naše male naučne zajednice je retko kad bliska ideja da etnolog/antropolog može sebi da postavi istraživački zadatak da utvrdi kako oni koncipiraju ideju "autentične tradicije" i da pokuša da tu ideju dekonstruiše. Najšira percepcija etnologije/antropologije je obično vrlo konzervativna i mnoge zabune i nerazumevanja mogu iz toga da proisteknu, čak i u komunikaciji sa obrazovanim ljudima. Taj problem percepcije etnologije/antropologije kao nauke koja se bavi rekonstrukcijom naše tradicionalne, što obično znači i ruralne kulture, daleko prevazilazi situacije terenskog istraživanja, ali tu ima jednu dodatno otežavajuću dimenziju koja se satoji u tome da, ako sagovornicima postavite pitanje izvan tradicionalnog korpusa zanimanja jednog etnologa, recimo unošenja badnjaka, i postavite im pitanje vezano za neku gotovo banalnu svakodnevnu situaciju izvan sfere "posvećene tradicije", to izaziva sumnje u vaše namere i može da naruši odnos poverenja. Takve situacije čini mi se naročito izazivaju podozrivost kod "ovlašćenih kazivača", koji se dodatno osećaju ugroženo kad ih izbacujete iz njihove uvežbane uloge.

Terensko istraživanje takođe podrazumeva sposobnost posmatranja procesa koji se upravo odvijaju pred našim očima, sposobnost za sagledavanje simultanih, tekućih, otvorenih procesa. To često pred istraživača stavlja problem – kako uopšte razabrati neki unutrašnji poredak i smisao događaja koji se odvijaju pred vašim očima na više nivoa, a do vas stižu u individualnoj verbalnoj interpretaciji ili vi uporedo posmatrate ponašanje, aktivnost i verbalizaciju samih aktera i iz toga razabirate šta se događa. Problem posmatranja otvorenog procesa, onog koji traje pred vašim očima, uključuje i problem određivanja vremenske granice istraživanja – dok se nešto "na terenu" ne razreši i ne završi se. To istraživača nekad dovodi u vrlo nepraktičnu poziciju, pogotovo ako su mu vreme i sredstva ograničeni, jer ne može da kontroliše dužinu procesa.

4. Od terena do teksta

Posle terenskog dela istraživanja, sledi mukotrpan posao sređivanja informacija. Naravno, zahvaljujući savremenim tehničkim sredstvima moguće je taj proces znatno racionalizovati u odnosu na vreme krajem osamdesetih godina kada sam započela svoj terenski rad. I ovde treba primetiti da su ovde navedene "faze" istraživanja uslovne – kada otpočne sređivanje, često se ukazuje potreba da se neki podaci dopune ili da se razjasni nešto što je ostalo nejasno, pa je korisno ako je moguće da se terenski podaci dopune.

U vreme dok sam studirala i počinjala da radim, bilo je uobičajeno da se, kao neophodan korak u obradi terenske građe prave "fiše", odnosno da se tekst koji se dobija u dijalogu razbija na manje segmente i da se prave male kratke beleške na papirima polovine formata A 4 sa naslovom koji ukazuje na problem koji se obrađuje u tom segmentu. To je bilo vreme pre kompjutera koju su čini mi se, mnogo olakšali drugačiji pristup, odnosno, mogućnost da s jedne strane, ostavite tekst u integralnoj formi, a da ga, s druge strane lako pretražujete preko ključnih reči i brže i lakše razbijate na segmente, pri čemu se isti delovi teksta mogu lako podvesti pod više kategorija. To mi se čini primerenijim jer tekst u isto vreme ostaje i u integralnoj verziji pa se može sagledati ceo kontekst a takođe se lako isti segmenti razvrstavaju u različite kategorije koje naknadno uvodi istraživač. Tekstovi terenskog dijaloga su obično višeznačni i teško ih je segmentirati strogo školski.

U procesu stvaranja teksta, jedan od problema tog pretakanja u tekst je što taj tekst koji proizilazi iz terenskog iskustva teče linearno, a događaji, procesi, problemi koji se tumače su simultani. To otvara određena pitanja u organizaciji teksta i definisanju uzroka i posledice, što nije uvek lako. Pitanje žanra je takođe problem koji istraživač mora da reši, a nedavno smo dobili i knjigu koja se poigrava žanrovima, što mi se čini kao veoma zanimljiv eksperiment (Vučinić Nešković 2008). Problemi procesa nastajanja teksta su, čini se, u još većoj meri skriveni i ostaju u istraživačevoj radionici – oni ponovo povlače pitanje subjektivnosti, možda i pristrasnosti istraživača, pitanja – ko govori, šta govori, u čije ime? To je zapravo pitanje izbora iz mnoštva informacija i ovlašćenosti istraživača da bira, neminovno i prekraja i istrže iz konteksta i sam interpretira, bez sagovornika koji su u stvari bili učesnici u zajedničkom procesu stvaranja korpusa informacija sa terena. Sad on ili ona sami, bez svedoka, kao vrhunski autoriteti, stvaraju tekst koji treba da bude koherentan, dakle neminovno da nešto isključuje, a nešto uključuje, da tumače i da uopštavaju, ali često možda i sami stvaraju jednu naknadnu logiku događaja kojima su prisustvovali. Pored problema teorijske i metodološke prirode koji iz ovoga proizlaze, problem može da se postavi u etičkom smislu, kao problem "ogoljenog sagovornika" i "skrivenog istraživača". S tim u vezi je i pitanje naše otvorenosti prema sagovornicima na terenu, odnosno, pitanje reciprociteta naših odnosa s obzirom da od njih očekuje-

mo što otvorenije odgovore na naša pitanja – da li ćemo se pred sagovornicima pokazati kakvi smo zaista ili ćemo mi igrati određenu ulogu da bi nas naši sagovornici bolje prihvatili i koliko je to etički prihvatljivo? Moje iskustvo govori u prilog otvorenosti, pošto igranje uloge može dodatno da optereti istraživanje, mada ima i situacija gde svakako treba voditi računa da svojim stavom ne uvredite sagovornike ili isprovocirate negativne emocije. Ovaj odnos je ipak neravnotežan, jer u krajnjem ishodu, istraživač ima mogućnost da prikrije svoju ličnost, svoje greške, pa i svoje neznanje, a sagovornik je ogoljen koliko je to naravno dozvolio tokom istraživanja, ali on nema mogućnost naknadne autorizacije teksta. Jedan od načina na koji sam pokušala da rešim problem su direktni citati i nizak nivo interpretativnosti mog teksta koji ostavlja čitaocu otvorenu mogućnost da sam dalje doraduje tekst i da izvodi neke zaključke. Pitanje je, međutim, da li je davanje glasa u bukvalnom smislu (mnogostvo neposrednih citata i subinterpretacija tih citata u finalnom tekstu) rešenje, ili samo nevešto izvlačenje iz problema tumačenja kulturnih procesa o kojima bi naše terensko istraživanje trebalo da svedoči.

Na kraju se naravno nameće pitanje – šta su bili rezultati istraživanja o kojima sam govorila? Nekoliko pretpostavki koje su potvrđene istraživanjem, a koje smatram korisnim za svoja dalja proučavanja etniciteta su razumevanje emotivne strane etničke identifikacije, zatim razumevanje više ili manje otvorene ambivalentnosti položaja pripadnika manjina *između* dve kulture, dva jezika, dve države, kao i pitanje promene značenja same etničke pripadnosti i etničke identifikacije, odnosno promene sadržaja i značenja etničke kulture koja se menja od obuhvatne, sveprožimajuće kulture ka simboličkom etnicitetu – ili, u slučaju mojih sagovornika, od etniciteta koji se praktikuje u svakodnevici do etniciteta koji se praktikuje u ritualnim i prazničnim situacijama. Svakodnevna kultura i kulturni identitet u globalizovanom svetu je sve kompleksniji, sve hibridniji, a granice između grupa sve relativnije ili poroznije. Ovo je međutim slučaj "mirnodopskog", nekonfliktnog etniciteta – a konfliktna situacija, kojima se domaća istraživačka produkcija veoma retko bavi, su, pretpostavljam, sasvim drugačije i zahtevale bi znatno drugačije istraživanje.

Ovo nas na kraju vodi do jednog (krajnje uopštenog i nikako novog) zaključka o nužnoj parcijalnosti, rekla bih čak i nesavršenosti svakog etnološkog/antropološkog istraživanja. Sam istraživač je možda najviše svestan svojih propusta, nedostataka i propuštenih mogućnosti. Nesavršenost i parcijalnost naših istraživanja ne znači međutim da su ona nužno loša. Pre bih rekla da ti navodni nedostaci proističu iz same prirode naših istraživanja, i da u jednoj drugačijoj optici, mogu da se vide i kao realtivna predosnt u odnosu na nauke čiji istraživački procesi otvaraju manje istraživačkih problema i dilema.

Literatura:

- Antonijević**, Dragana i Zorica **Divac**. 1993. Белешке са Кавказа. *Гласник Етнографског института САНУ* XLII. Београд: 194-210.
- Bart**, Fredrik ed. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, Boston: Little and Brown.
- Barth**, Frederik. 1969. "Introduction". In *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, ed. Frederic Barth, 9-38. Boston: Little and Brown.
- Cornell**, Stephen and Daniel **Hartman**. 1998. *Ethnicity and Race: making identities in the changing world*. Pine Forge Press.
- Cole** John W, and Erich **Wolf**. 1974. *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York: Academic Press.
- Geertz**, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Ivanović**, Zorica. 2005. "Teren antropologije i terensko istraživanje pre i posle kritike reprezentacije". U *Etnologija i antropologija, stanje i perspektive*, Zbornik EI SANU 21, ur. Ljiljana Gavrilović, 123-141. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Just**, Roger. 1989. "Triumph of the Ethnos". In *History and Ethnicity*, eds. E. Tonkin, et al, 71-88. London: ASA Monographs, 27, Routledge.
- Lukić-Krstanović**, Miroslava. 1992. *Srbi u Kanadi, Život i simboli identiteta*, Posebna izdanja 36, Beograd: EI SANU.
- Milenković**, Miloš. 2006. Idealni etnograf. *Glasnik EI SANU* LIV: 161-172.
- Pavlović**, Mirjana. 1989. *Srbi u Čikagu, problemi etničkog identiteta*. Posebna izdanja 32. Beograd: EI SANU.
- Prelić**, Mladena. 1995. *Srbi u selu Lovri u Mađarskoj tokom XX veka*. Budimpešta: Srpski demokratski savez.
- Prelić**, Mladena. 2008. *(N)i ovde (n)i tamo: Etnički identitet Srba u Mađarskoj na kraju XX veka*. Posebna izdanja 64. Beograd: EI SANU.
- Putinja** Filip i Žoslin **Stref-Fenar**. 1997. *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Sikimić** Biljana. 2008. "Etnolingvistički terenski rad: konceptualizacija rizika". U *Slike kulture nekad i sad*, Zbornik EI SANU 24, ur. Zorica Divac, 81-93. Beograd: EI SANU.
- Verdery**, Katherine. 1983. *Transilvanian Villagers, Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. California University Press.
- Vučinić Nešković**, Vesna. 2008. *Božić u Boki Kotorskoj, Antropološki esej o javnom nalaganju badnjaka u doba postsocijalizma*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – Čigoja štampa.

Primljeno: 30.09.2009.

Prihvaćeno: 12.10.2009.

Mladena Prelić

Institute of Ethnography SASA

**RESEARCH OF ETHNIC MINORITIES: PERSONAL EXPERIENCES
AND DILEMMAS**

Authors of ethnological/anthropological research in our country have seldom disclosed courses of their research practices to others. Such practices have stayed invisible, and mystified, especially in cases when they also involved field work. The aim of this paper is to do just the opposite: by displaying the research process (and various dilemmas and puzzles surrounding it) to views and critique of others, it will try to point out the opportunity for enhancement of space for dialogue on methodology of ethnological/anthropological research. It will also try to possibly encourage other researchers to practice the genre of "confessional prose of anthropological character" more often, with the goal of advancement of methodology of ethnological/anthropological research.

Key words: ethnological/anthropological research, methodology, field research, research of ethnic minorities, personal research experience.